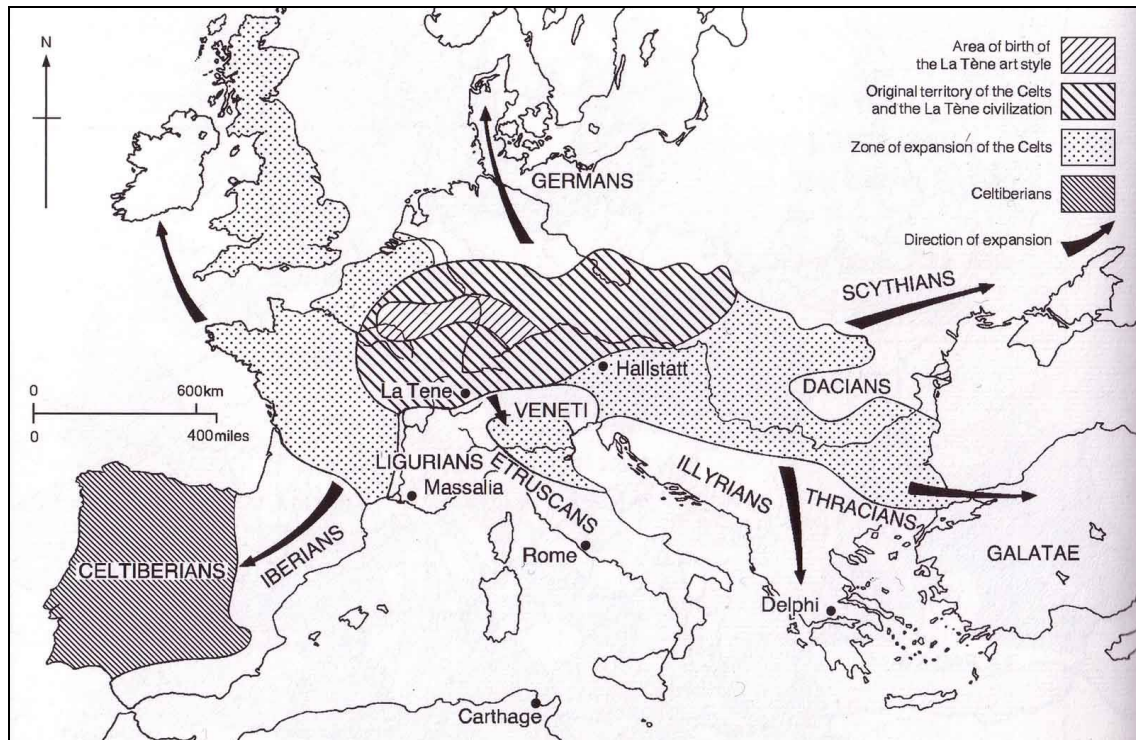

2. YR HEN GELTIAID

Mae lledaeniad ieithyddol y Celtiaid yn hen Ewrop wedi'i brofi'n weddol gadarn drwy ddosbarthiad yr enwau personol ac enwau lleoedd. Fe'i dangosir ar y map isod a dylem ychwanegu Iwerddon a'r ardal i'r gogledd o Massalia ato.

Ffigwr 2: Dosbarthiad yr Hen Geltiaid

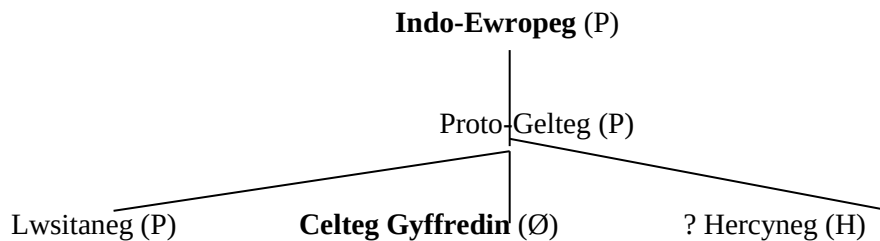
[map o Collis 2003]

2.1 DIFFINIAD IEITHYDDOL O'R CELTIAID

Daw'r Gelteg o darddiad Indo-Ewropeaidd ac felly mae'n perthyn i'r grwpiau ieithyddol eraill – Germaneg i'r gogledd iddi ac Italeg i'r de iddi. Esblygodd y Gelteg gan ddod yn grwpiau gwahanol o ieithoedd, a hyd yn oed os nad oes modd dyddio'r rhaniad (gan fod cronoleg geiriau yn annibynadwy) gallwn serch hynny ddiffinio beth oedd nodweddion y Gelteg o'i chymharu ag ieithoedd Indo-Ewropeaidd eraill. Y nodwedd ddiagnostig hynaf sy'n dangos fod iaith yn perthyn i'r Gelteg yw colli'r <p> Indo-Ewropeg, fel yn y gair Gwyddeleg *athair* vs. Lladin *pater* a'r Saesneg *father*; Gwyddeleg *iasc* vs. Lladin *piscis* a'r Saesneg *fish*; Cymraeg *rhyd* vs. Lladin *portus* a'r Saesneg *ford*. Ar arysgrif Lwsitanaidd yng ngorllewin Iberia (Sbaen/Portiwgal) ceir *porcom* 'mochyn' – mewn cyferbyniad â'r Wyddeleg *orc* – sy'n awgrymu fod gennym yma

dystiolaeth o broto-Gelteg, ffurf ar Indo-Ewropeg oedd yn dod yn union o flaen y Gelteg (gan na allwn alw iaith nad oes ganddi'r nodwedd ddiagnostig uwchlaw'r Gelteg). Y dystiolaeth fwyaf gorllewinol o iaith Indo-Ewropeaidd, unig gymydog Indo-Ewropeaidd Lwsitania y gwyddys amdano, oedd y Geltibereg. Ym Mohemia, ar ffiniau dwyreiniol y tiroedd Celtaidd, gwyddai'r awduron clasurol am y Goedwig Hercynia enwog (Lladin *Hercynia Silua*) yr oedd ei <h> yn atblygiad o'r <p> Indo-Ewropeg gan ei fod yn tarddu o **perkwunjā* ragdybiedig, cytras â'r Lladin *quercus* a'r Saesneg *fir* (Delamarre 2001: 139). Mae parhad olion y <p> Indo-Ewropeg unwaith eto ar ymylon yr hen diroedd lle siaredid y Gelteg, yn awgrymu bod colli'r <p> Indo-Ewropeg yn nodwedd ieithyddol oedd yn 'gwasgaru o'r canol' (megis y mân donnau a achosir wrth i garreg gael ei thaflu i bwl yn ymledu am allan).

Ffigwr 3: Y rhaniad cyntaf (colli'r <p> Indo-Ewropeg)

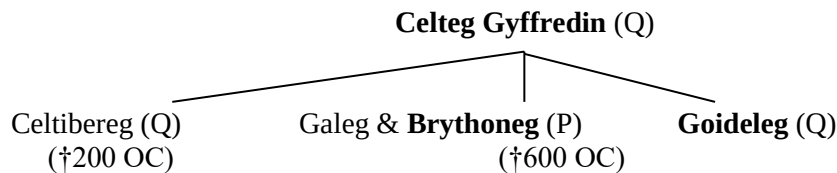
Mae'n debyg y byddai colli'r <p> Indo-Ewropeg wedi ymledu ymysg Indo-Ewropeaid gorllewin Ewrop i 'greu' Celtiaid. Mae'n debygol fod y colli hwn wedi digwydd yn gyntaf mewn lleoliad mwy canolog rhwng Portiwgal a Czechia (Bohemia), yn fwyaf tebygol i dde'r Almaen drwy ddwyrain Ffrainc, a'r dystiolaeth ieithyddol felly yn cytuno â'r dystiolaeth archeolegol ynghylch lledaeniad crefftau technegol ac artistig o ardal yng nghanol Ewrop ar hyd ardaloedd eang yng ngorllewin Ewrop yn y mileniwm cyntaf CC (700-450CC diwylliant Hallstatt, wedi'i enwi ar ôl Hallstatt ger Salzburg, Awstria; 450-500CC diwylliant La Tène, wedi'i enwi ar ôl La Tène ger Neuchâtel, y Swistir).

Ail nodwedd ddiagnostig o bwys yw datblygiad <q> yn wreiddiol yn y Gelteg i <p>, a rhannodd hyn yr ieithoedd Celtaidd i'r amrywiaethau adnabyddus Celteg-P a Chelteg-Q. Mae Cymraeg Modern yn amrywiaeth-P tra bod Gwyddeleg Modern yn amrywiaeth-Q, fel y gwelir yn y gair Cymraeg *pen* vs. Gwyddeleg *ceann*; Cymraeg *pawb* vs. Gwyddeleg *cách*; Cymraeg *pedwar* vs. Gwyddeleg *ceathair*. Bu i'r Oedeleg (ynghyd â'i changen Galataidd yn Anatolia, sef Twrci heddiw) ynghyd â'r Frythoneg ddatblygu'r <p>, tra bod y Geltibereg yn Iberia (Sbaen) a'r Aeleg (Iwerddon) wedi cadw'r <q>.

Awgryma'r fath ddosbarthiad daearyddol, unwaith eto, fodel lledaeniad 'o'r canol i'r ymylon' wrth i nodwedd newydd ymledu o leoliad canolog – eto yn fwyaf tebygol o ganol gorllewin Ewrop

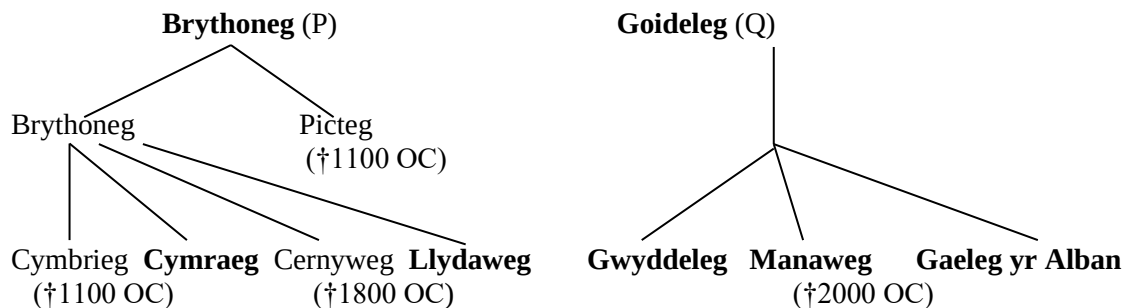
– ond ddim yn cyrraedd y lleoliadau ar y cyrion a bod y rhain wedi cadw sylweddoliad hynafol y sain. Er bod Celtibereg a Gaeleg ill dwy yn amrywiaethau-Q o'r Gelteg mae'n bwysig sylweddoliad nad yw cadw hen nodwedd yn golygu unrhyw fath o ddatblygiad cyffredin rhyngddynt nac unrhyw berthynas benodol rhyngddynt.

Ffigwr 4: Yr Ail Raniad (<q> /kw/ Celteg Gyffredin yn dod yn <p>)

Yr unig ddau amrywiaeth ar y Gelteg i oroesi'r hen gyfnod oedd y Frythoneg a'r Oideleg yn Ynysoedd Prydain (eto ar gyrion yr Ymerodraeth Rufeinig a siaradai Ladin). Roedd yr amrywiaethau hyn i ddatblygu yn ieithoedd a thafodieithoedd ar wahân dros y canrifoedd gan roi'r ieithoedd Celtaidd modern adnabyddus.

Ffigwr 5: O Hen Gelteg i Neo-Gelteg.

Yn hyn a wahaniaethai'r Neo-Gelteg o Hen Gelteg oedd datblygiadau mewnol pwysig yn y Frythoneg a'r Oideleg a oedd wedi ymsefydlu erbyn 600OC ar ddechrau'r Oesoedd Canol. Nodweddid yr Hen Gelteg gan derfyniadau cyflyrau tra nodweddid y Neo-Gelteg gan ddiffyg terfyniadau i gyflyrau, e.e. Gael. *māros* vs. Cymraeg *mawr* a Gwyddeleg *mór*; Gael. *lica* vs. Cymraeg *llech* & Gwyddeleg *leac*; Gael. *dūnon* vs. Cymraeg *din* a Gwyddeleg *dún*. Dim ond mewn Neo-Gelteg y gellir profi seiniau ffrithiol nas lleferir megis <ph, ch, th> a threiglo gramadegol ar gytseiniaid dechreuol.

Gallwn weld felly fod amrywiaeth helaeth yn yr ieithoedd Celtaidd, o ran daearyddiaeth ac amser, cymaint o amrywiaeth yn wir nes bod cyffredinoli ynghylch beth yw nodwedd 'Celtaidd' yn eithaf peryglus. Yn ieithyddol – megis mewn sawl cangen arall lle caiff ei ddefnyddio – gall

‘Celtaidd’ fod yn derm cyffredinol neu ambarél ddefnyddiol, cyn belled ag y cydnabyddir ei gyfyngiadau wrth ei ddefnyddio.

Llyfryddiaeth Ddethol
(* gweithiau arweiniol a argymhellir)

Cysylltiadau Ieithyddol

BALL, Martin J. & FIFE, James (goln). 1993. *The Celtic Languages*. (London: Routledge).
GREGOR, D. B. 1980. *Celtic: a Comparative Study of the Six Celtic Languages, Irish, Gaelic, Manx, Welsh, Cornish, Breton seen against the Background of their History, Literature, and Destiny*. (Cambridge: Oleander).
MACAULAY, Donald. 1993. *The Celtic Languages*. (Cambridge: Cambridge University Press).

2.2 CYNNYDD A CHWYMP Y CELTIAID CYFANDIROL (5G CC–1G OC)

Oni bai am ambell sylw ethnograffig cyn hynny yn ymwneud ag ardaloedd anghysbell i'r byd y gwyddai'r bobloedd Glasurol (sef y Groegiaid a'r Rhufeiniaid) amdano, gwnaeth y Celtiaid eu hymddangosiad dramatig cyntaf ar lwyfan hanes ysgrifenedig yn sgil Goresgyniad Mawr y Celtiaid ar yr Eidal yn y 390au CC pan ymosodwyd ar Rufain ifanc gan Brennos. Canlyniad y goresgyniad oedd bod y Celtiaid gogleddol megis y Cenomani, Senones a'r Boii wedi meddiannu llawer o wastadedd y Po. Ymddengys fod yr Insubres Celtaidd yn yr ardal a adwaenir heddiw yn Milan ychydig yn wahanol gan fod y Celtiaid hyn wedi sefydlu hyd yn oed yn gynharach yn yr ardal ac roeddynt wedi'u haddasu eu hunain i amgylchiadau trefol ardal Môr y Canoldir. Eu hiaith, Leponteg, yw'r aysgrifau hynaf pendant a geir yn y Gelteg gan ddyddio yn ôl i tua 550CC, ac mae'n ddadl ymysg ieithyddion a oedd yr iaith hon yn sylweddol wahanol i'r iaith Gelteg (Goideleg) tu hwnt i'r Alpau neu a yw dyddiad cynnar y dystiolaeth yn syml yn golygu mai hen fersiwn o'r Oideleg yw hi. Yn sgil y goresgyniad hwn, am fwy na chanrif, roedd heddwch anniddig rhwng y Celtiaid a'r Rhufeiniaid, a daethpwyd i adnabod y diriogaeth i'r de o'r Alpau lle ymsefydlodd y Celtiaid yn Gâl Cisalpine (*Gallia Cisalpina*).

Gan fod trefedigaethu a masnachu Groegaidd wedi ehangu o gwmpas y moroedd mewndirol yn y cyfnod 600-450CC, cawn nifer sylweddol o bethau yn cyrraedd Canol Ewrop o ardal Môr y Canoldir o ddechrau'r 6G (500au CC ymlaen). Roedd y pethau canoldirol hyn yn nwyddau moethus neu unrhyw nifer o lestri yn ymwneud ag yfed gwin, e.e. amfforâu, crochanau. Ymddengys fel petai'r cyfnod hwn o gyflymu masnach rhwng ardal y Canoldir a chanol Ewrop yn cyd-fynd â lledaeniad aruthrol deunydd diwylliannol La Tène nodedig o 450CC ymlaen o berfeddwlad canol Ewrop ychydig i'r gogledd o'r Alpau, gan ganoli o gwmpas y Danube uchaf a dwyrain Ffrainc. Ymddengys fod lledaeniad diwylliant La Tène wedi'i gysylltu'n agos â Goresgyniad Mawr y Galiaid ar yr Eidal. Yn wir efallai fod lledaeniad y diwylliant archeolegol

hwn i gyfeiriadau eraill yn awgrymu concwestau eraill nas dogfennwyd dros gyd-Geltiaid a phobloedd eraill yng ngogledd Ewrop.

Arweiniodd mwyfwy o gyswllt rhwng y diwylliant Celtaidd a'r diwylliant Canoldirol yn y 4G CC at ddatblygu masnach o filwyr Celtaidd ar gyflog ledled ardal Môr y Canoldir. Câi'r milwyr hyn eu talu mewn darnau arian, ac roedd y darnau arian cyntaf a fathwyd gan y Celtiaid yn eu gwledydd eu hunain yn seiliedig ar ddarnau arian Groegaidd Philip o Macedon a'i fab Alecsander Fawr (359-23CC). Y tystiolaethau cyntaf o ysgrifennu ymysg y Celtiaid i'r gogledd o'r Alpau yw llythrennau Groegaidd ar grochenwaith. Ymddengys fod mwyfwy o Geltiaid y mamwledydd Celtaidd wedi gwneud rhyfel yn ffordd o fyw i nifer o ddynion ifanc. Yn 280-76CC bu Goresgyniad Mawr y Celtiaid ar y Balcanau, cyrch a welodd anrheithio'r deml Delffi (Groeg), sefydlu'r Galatiaid yn Anatolia (Twrci heddiw) a'r Celtiaid yn crwydro mor bell i'r dwyrain â gwastadedd yr Wcráin. Oni bai am y Galatiaid, ymddengys fod y rhan fwyaf o'r rhai a gymerodd ran yn y goresgyniad mawr wedi dychwelyd i'w mamwlad yng nghanol Ewrop. Damcaniaethodd Venceslas Kruta (2000) yn gredadwy, ar sail tystiolaeth archeolegol, mai gweddillion y Goresgyniad Celtaidd Mawr ar y Balcanau a ffurfiodd y Belgae yn ddiweddarach, llwyth a reolai gogledd-ddwyrain y tiroedd Celtaidd, gan ddefnyddio'u sgiliau rhyfelgar i ddarostwng teyrnasoedd i'w hunain.

Goresgynnodd y Rhufeiniaid Aliaid Cisalpine yn yr Eidal rhwng 225-191CC gan achosi i'r Boii pwerus ddychwelyd i'w mamwlad yn ne Bohemia (Gweriniaeth Tsiec). Unwaith eto profwyd yn argyhoeddiadol yn archeolegol fod trefi mawr caerog, sef opidymau (Lladin *oppida*) Bohemia yn dyddio i'r cyfnod hwn a gellir eu cysylltu â'r Boii dychweledig yn meddiannu'r tiroedd. Dengys ymlediad opidymau ar hyd y byd Celtaidd yn y ddwy ganrif gyntaf cyn Crist sut yr aeth y Celtiaid ati yng ngogledd Ewrop i addasu trefoli ar batrwm y canoldir. Tuedda pob opidwm i fod yn ganolbwynt talaith wleidyddol gan ddatblygu canolbwynt llywodraethu, masnach a bathu darnau arian. Drwy oresgyn cyrion y Canoldir yn Ffrainc yn 125-23CC cafodd y Rhufeiniaid fodd o gyrraedd at y berfeddwlad eang yn y gogledd drwy ddefnyddio dyffryn y Rhôn, ac roedd twf masnach yn amlwg megis yr oedd twf trefoli brodorol yn nwyrain Gâl, fel y gwelir yn hanes Bibracte (Mont Beuvray heddiw).

Concwest epig chwe blynedd Iŵl Cesar a'i wyth lleng ar Gâl (Ffrainc heddiw) yw'r dymchweliad mwyaf dramatig ar y Celtiaid gan y Rhufeiniaid. Roedd angen cyfnod dechreuol o bedair blynedd i oresgyn Gâl (58-54CC), ond cafwyd gwrthryfel mawr gan y Belgae yn 53CC a gwrthryfel olaf gan y Gالياid o dan Vercingetorix yn 52CC a'u gorchfygu yn Alesia (Alise-Sainte-Reine heddiw) cyn y sefydlwyd goruchafiaeth y Rhufeiniaid. Amcangyfrifwyd fod ymgyrchoedd Cesar mor ddinistriol nes bod miliwn o bobl o boblogaeth chwe miliwn Gâl wedi marw drwy ryfel, newyn neu bla. Enillodd concwest Gâl fri hanesyddol i Iŵl Cesar wedi hynny

yn ogystal â llwyddiant gwleidyddol yn Rhufain a arweiniodd, bron yn uniongyrchol, at greu'r Ymerodraeth Rufeinig gan etifedd Cesar, ei or-nai, a ddaeth yr Ymerawdwr Awgwstws yn 27CC. Aeth Cesar ar ymgyrchoedd byr i Brydain yn 55CC a 54CC i ostegu cynghreiriaid ei elynion Galaidd ond wedyn gadawyd llonydd iddynt gan y Rhufeiniaid. Roedd y Celtiaid hyn yn iseldir Prydain, fel eu perthnasau ar y cyfandir, llawer ohonynt yn Belgae, eisoes wedi mabwysiadu opidymau ac arian bath ac roeddynt yn wladwriaethau cynnar. Bu cynlluniau o dan Awgwstws i oresgyn Prydain (yn 34CC, 27CC a 26CC wedi'u hannog gan arweinwyr Brythonig a ddadfeddiannwyd ac a oedd am adfer eu grym a dial ar eu gelynion gwleidyddol) ond roedd hi'n 43OC pan aeth yr Ymerawdwr Claudius ati o'r diwedd i orchfygu Prydain gyda phedair lleng Rufeinig (unwaith eto wedi'i wahodd gan arweinydd anhapus a ddadfeddiannwyd). Llwyddodd y Rhufeiniaid yn gyflym i reoli'r iseldiroedd de-ddwyreiniol i'r de-ddwyrain o linell yn cysylltu Caerwysg a Lincoln. Dihangodd arweinydd y Brythoniaid, Caratacus (Caradog) i barhau i wrthsefyll yn y bryniau ger Cymru ond gwnaeth ei safiad olaf yn 51OC (ar ôl iddo ddianc i ogledd Lloegr fe'i trosglwyddwyd yn syth i'r Rhufeiniaid gan frenhines llwyth y Brigantes). Llwyddodd y Rhufeiniaid gystal drwy fanteisio ar raniadau ymysg y Brythoniaid yn ogystal â thrwy eu rhagoriaeth o ran technoleg a threfn. Cafodd Brythoniaid gogledd Lloegr eu gorchfygu rhwng 68-74OC, ac yna rhwng 80-85OC llwyddodd y llywodraethwr egnïol Agricola i oresgyn y rhan fwyaf o dde'r Alban hyd at Ucheldiroedd yr Alban (byddai'r Rhufeiniaid wedyn yn cilio i godi Mur Hadrian yn y 120au OC). Oni bai am y cyfnod 140-80OC pan godwyd Mur Antonine rhwng Forth a Clyde, ffin tiriogaeth y Rhufeiniad ym Mhrydain oedd y mur gwreiddiol rhwng Newcastle a Caerliwelydd/Carlisle) (ac i'r gogledd o'r mur hwnnw deuai'r Celtiaid annibynnol maes o law yn Bictiaid yn nechrau'r Oesoedd Canol). Yn ddiddorol iawn, yn ystod ei ymgyrchoedd cyfarfu Agricola â brenin Gwyddelig bychan a orfodwyd i ddianc o'i gartref oherwydd gelynion gwleidyddol. Cafodd ei gadw "i fod o ddefnydd rywbyrd yn y dyfodol". Tua 82OC, trodd llengoedd Agricola eu sylw at arfordir Iwerddon i baratoi i'w goresgyn ond trechwyd gwrthryfel difrifol gan yr arweinydd Brythonig o'r gogledd, Calgacus, yn 'Mons Graupius' (a gredir i fod yn Bennachie ger Inverurie).

Nid yw gorchfygu Celtiaid canol Ewrop i'r gogledd o'r Alpau wedi'i ddogfennu cystal â choncwestau Gâl a Phrydain. Cafodd Noricum (gwladwriaeth ffederal), cynghreiriad Rhufain ers amser maith (sef dwyrain Awstria heddiw), ei choncro yn 16CC ac yn fuan wedyn goresgynnwyd hefyd Rhaetia (gorllewin Awstria, de Bavaria) yn 15CC a Pannonia (Hwngari heddiw) yn 9CC. Roedd yr ardaloedd hyn yn llawer haws i'w concro gan eu bod yn dechrau teimlo ymosodiadau'r Ellmynwyr. Roedd y Suebi Ellmynig erbyn y 50au CC wedi symud i'r hyn sydd erbyn heddiw yn ne-orllewin yr Almaen ac roeddynt wedi bod yn pwyso ar y Galiaid cyn i Cesar ymyrryd gyda'i goncwest. Roedd yr ardal o ganol de'r Almaen hyd at afon y Main yn llawn opidymau (na wyddid

amdanynt fel arall yn y byd Ellmynig) sy'n awgrymu fod yr Ellmynwyr ar ryw adeg wedi ysbeilio tiriogaethau Celtaidd (oherwydd bodolaeth geiriau benthg Celtaidd o Germaneg cynnar, mae ieithyddion yn rhagdybio cyfnod blaenorol pan oedd y Celtiaid yn dechnolegol rhagorach na'r Ellmynwyr ac wedi tra-arglwyddiaethu arnynt). Yr hoelen olaf yn yr arch oedd concwest y Marcomanni ('dynion y ffin') Ellmynig ar y Boii yn 9CC.

Roedd Celtiaid Iberia (Sbaen a Phortiwgal erbyn heddiw) wedi'u gwahanu'n ddaearyddol o Geltiaid y gogledd yn ogystal â byw mewn amgylchedd ecolegol gwahanol iawn yn ardal Môr y Canoldir. Cadarnheir y Celtiberiaid, fel y'u gelwid, yn weddol gynnar mewn ffynonellau Clasurol a chan nad oedd dylanwadau La Tène na'r newid seinyddol arloesol <q> to <p> wedi eu cyrraedd, rhagdybir bod eu hymsefydlu yn Sbaen wedi bod yn ganlyniad i ehangiad Celtaidd cyn cofnod hanesyddol. Roeddynt wedi'u gwasgaru ar hyd ucheldiroedd sych y mewnir yn Iberia, i ffwrdd oddi wrth Fôr y Canoldir, gan fugeilio yno. Roedd y Celtiaid hyn ar y mewnir mewn cysylltiad ag Iberiaid ar arfordiroedd Môr y Canoldir, Iberiaid nad oeddynt yn Indo-Ewropeaidd. Mabwysiadodd y Celtiaid mewndirol hyn lawer o nodweddion diwylliant Iberia, gan gynnwys eu system ysgrifennu a ddeilliai o'r Phoeniciaid Semitaidd (oedd wedi rhagflaenu'r Groegiaid fel masnachwyr Môr y Canoldir). Ni ddatblygwyd sefydliadau trefol tan ar ôl 200CC ac yn y cyfnod cyswllt fe'u ceir wedi'u gwahanu yn fyrdd o wladwriaethau a phobloedd wahanol. Dilynwyd ehangiad y Rhufeiniaid ar hyd arfordir Môr y Canoldir yn 154-32CC gan goncwest y Celtiberiaid pwerus yng nghanolbarth Sbaen a'r safiad olaf oedd y gwarchae ar eu prifddinas Numantia. Roedd y Lwsitaniaid (oedd efallai yn bara-Celtiaid, gweler Adran 2.1 uchod) a'r Celtiaid yn byw yn llawer o orllewin Iberia a goresgynnwyd y rhain yn ddiweddarach gan y Rhufeiniaid, ac Asturias yn y gogledd-orllewin oedd y rhanbarth olaf i'w choncro yn y 19CC.

Roedd y Galatiaid, yn wreiddiol yn rhan o Oresgyniad Mawr y Celtiaid ar y Balcanau, wedi ymsefydlu yn ucheldir mewndirol Anatolia (Twrci heddiw) yn y 270au CC. Yma buont yn bugeilio, gan ysbeilio cymunedau trefol Groegaidd arfordiroedd Môr y Canoldir a'r Môr Du yn aml. Yn 232CC bu i frenin Attalus o Bergamon ar arfordir Môr Aegea orchfygu'r Galatiaid, ac yn sgil hynny lluniwyd cerflun a gopiwyd yn eang yn y byd Clasurol sef 'Y Galiad Clwyfedig'. Wedi'u caethiwo ar y tu mewn, daeth y Galatiaid yn un arall o sawl gwladwriaeth Anatolia oedd yn rhan o nifer o ryfeloedd lleol (ond un a gadwodd ei iaith Geltaidd am sawl canrif). Yn y 2G-1G CC rheolid Galatia un ai gan y Rhufeiniaid neu'r dalaith Pontig i'r gogledd, cyn cael eu concro yn y diwedd a'u gwneud yn wladwriaeth ddibynnol ar Rufain yn 64CC. Yn 25CC ymgorfforwyd Galatia yn dalaith o'r Ymerodraeth Rufeinig. Adroddodd Sant Jerôm (†420) fod y Galatiaid yn dal i siarad yr un iaith â'r Treveri Celtaidd o ddwyrain Gâl, sy'n enghraifft syfrdanol o barhad iaith mewn amgylchedd estron, ond credir bod y Galatiaid yn y pen draw wedi'u cymathu i hanner dwyreiniol yr Ymerodraeth Rufeinig a siaradai Groeg.

Llyfryddiaeth Ddethol
(* gweithiau arweiniol a argymhellir)

Tarddiad a Lledaeniad yr Hen Geltiaid

- AUDOUZE, Françoise & BÜCHSENSCHÜTZ, Olivier. (cyf.) 1992. *Towns, Villages and Countryside of Celtic Europe: from the Beginning to the Second Millenium to the End of the First Century BC*. (Bloomington: Indiana University Press). (gol. gwreiddiol 1989).
- BIRKHAN, Helmut. 1997. *Die Kelten: Versuch einer Gesamtdarstellung ihrer Kultur*. (Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften).
- BIRKHAN, Helmut. 1999. *Kelten: Bilder ihrer Kultur / Celts: Images of their Culture*. (Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften).
- CHADWICK, Nora K. 1970. *The Celts*. (Harmondsworth: Penguin).
- COLLIS, John. 1984 *Oppida: Earliest Towns North of the Alps*. (Sheffield: Department of Prehistory and Archaeology, University of Sheffield).
- COLLIS, John. 2003. *The Celts: Origins, Myths and Inventions*. (Stroud: Tempus).
- *CUNLIFFE, Barry. 1997. *The Ancient Celts*. (Oxford: OUP).
- *CUNLIFFE, Barry. 2003. *The Celts: a Very Short Introduction*. (Oxford: OUP).
- GREEN, Miranda J. (gol.). 1996. *The Celtic World*. (London: Routledge).
- HUBERT, Henri. (cyf.) 1934. *The Rise of the Celts*. (London: Kegan Paul & Treach & Turner).
- JAMES, Simon T. 1993. *Exploring the World of the Celts*. (London: Thames & Hudson).
- JIMÉNEZ, Ramon L. 1996. *Caesar against the Celts*. (Staplehurst: Spellmount).
- *KRUTA, Venceslas. 2000. *Les Celtes: Histoire et Dictionnaire*. (Paris: Laffont).
- MAIER, Bernhard. (cyf.) 2003. *The Celts* (Edinburgh: Edinburgh University Press). [gol. gwreiddiol 2000].
- MEGAW, Ruth & MEGAW, Vincent. 2001. *Celtic Art from its Beginnings to the Book of Kells*. (London: Thames & Hudson). (Arg.1af 1989).
- POWELL, T. G. E. 1958. *The Celts*. (London: Thames & Hudson).
- RAFTERY, Barry. 1994. *Pagan Celtic Ireland: the Enigma of the Irish Iron Age*. (London: Thames & Hudson).
- RALSTON, Ian. 2006. *Celtic Fortifications*. (Stroud: Tempus).
- *RANKIN, H. David. 1987. *Celts and the Classical World*. (London: Croom Helm).
- WELLS, Peter S. 1999. *The Barbarians Speak: How the Conquered Peoples shaped Roman Europe*. (Princeton NJ: Princeton UP).
- WELLS, Peter S. 2001. *Beyond Celts, Germans and Scythians: Archaeology and Identity in Iron Age Europe*. (London: Duckworth).

Ffynonellau ar y We

‘Greek and Roman references to the Celts’.

Yn < www.maryjones.us/ctexts/index_classical.html >

‘L’Arbre Celtique’. Yn < www.arbre-celtique.com >

2.3 RHUFEINEIDDIO CELTIAID Y GOGLEDD (1G CC–5G OC)

Oherwydd prinder ffynonellau, mae rhufeineiddio'r Celtiaid a'u cymhathu i'r Ymerodraeth yn bwnc anodd. Roedd Cesar yn sicr wedi goresgyn Gâl, ond o dan deyrnasiad ei olynydd

Awgwstws, ar ôl 27CC, y gwelir rhufeineiddio a sefydlu trefn talaith Rufeinig. Cafwyd ad-drefnu pwrpasol ar rai prifddinasoedd gweinyddol swyddogol, gan symud poblogaeth opidwm Bibracte, a safai ar fynydd gerllaw, i'r dref Rufeinig oedd newydd ei sefydlu yn Augustodunum (Autun heddiw) ar y gwastadedd. Gwelir yr un ffenomenon o gefnu ar yr aneddiadau ar ben brynau yn Gergovia (prifddinas yr Arverni) a Maiden Castle (prifddinas y Durotriges) a symud i sefydliadau Rhufeinig gerllaw ar y gwastadeddau yn Augustonemeton (Clermont-Ferrand heddiw) a Durnovaria (Dorchester heddiw). Cafodd pobl neu daleithiau blaenorol Gâl eu trawsffurfio gan Awgwstws yn *civitates* (unedau gweinyddol gyda pheth hunanlywodraeth yn lleol) ac roedd y broses o ymgorffori'r Galiad i'r bywyd Lladin wedi dechrau. Swyddogaeth Augustodunum, yn enwedig, oedd addysgu meibion uchelwyr Gâl am ffyrdd a dulliau Rhufeinig (a Lladin). Bu gwrthryfel Galaidd yn 21OC, dan arweiniad Sacrovir a Florus, ond methodd. Sicrhwyd cymhathiad pendefigaeth Gâl pan wnaeth yr Ymerawdwr Claudius (41-54 OC) hwy'n gymwys i gael sedd yn Senedd Rhufain a'u penodi i swyddi llywodraethu yng Ngâl. Gorchmynnodd Claudius hefyd ddileu'r derwyddon, yr offeiriaid Celtaidd. Cyfunwyd y duwiau brodorol â'r duwiau Rhufeinig cyfatebol, ac anogwyd addoli ymerawdwr. Roedd y rhwydwaith ffyrdd fwy na heb wedi'i chwblhau erbyn 41-68 OC o dan deyrnasiadau Claudius a Nero, gan agor yr hyn y gellir ei alw yn 'oes aur' Gâl Rufeinig a barhaodd hyd ar ddiwedd yr 2G OC. Ar ôl hynny, er i'r Ymerodraeth gael ei hysgwyd gan gyrchoedd y barbariaid Ellmynig, ac i wrthryfela mewnol arwain mewn rhai achosion at raniadau yn yr Ymerodraeth, yn ogystal â gwrthryfela helaeth o du'r werin, goroesodd y fframwaith trefol a'r cysylltiadau masnachol a'r iaith oedd Lladin. Mae'n debyg er mai Lladin oedd iaith yr aneddiadau Rhufeinig trefol, arhosai cefn gwlad yn ystyfnig yn Gelteg ei hiaith. Newidiodd hyn o ddiwedd y 4G ac fe'i cysylltir â Christoneiddio gogledd-orllewin Gâl gan Sant Martin, Esgob Tours (†397). Deddfwyd Cristnogaeth yn grefydd swyddogol yr Ymerodraeth gan yr Ymerawdwr Constantinus yn 312 ond roedd llawer o ardaloedd gwledig yn parhau i fod heb eu cyffwrdd sy'n esbonio pam y daw'r 'pagan' (Lladin *paganus*) o'r gair sy'n golygu 'gwlad' (Ll. *pagus*, Ff. *pays*, a'i darddair *peasants*). Drwy ei amryw ymgyrchoedd pregethu a thröedigaethau daeth Martin yn apostol Gâl a phan fu farw fe'i claddwyd ym mynachlog *Marmoutier* (sef y gair Lladin *monasterium* 'mynachlog' a ragflaenir gan yr ansoddair Celteg *māros* 'mawr' sy'n dangos pa mor fyw oedd yr Oideleg yn y 4G).

Gan fod iaith y Celtiaid fel petai wedi ildio yng Ngâl yn y 4G–5G (ond ei bod wedi goroesi ymysg y Cymry, y Cernywiaid a'r Llydawyr, sef disgynyddion y Brythoniaid Rhufeinig), awgrymir senario ieithyddol wahanol ym Mhrydain i'r hyn a ddigwyddodd yng Ngâl. Er hynny, mae'n bosibl ei bod yn gywirach priodoli'r ffaith fod iaith y Celtiaid wedi parhau ar yr adeg hon i'r ffaith fod yr ardaloedd mor bell o'r trefi oedd yn ganolfannau lladineiddio a chraidd disgrychiant Lladin tuag at ardal Môr y Canoldir. Os mai dyma'r achos, yna byddem yn disgwyl

lladineiddio gweddol effeithiol ar iseldir de-ddwyrain Prydain er i hyn gael ei guddio gan y goresgyniad Ellmynig ar y tir hwn wedi hynny; roedd y goresgyniad yr Ellmynwyr ar Loegr wedi atal lladineiddio gweddill siaradwyr Celtaeg Prydain i'r gorllewin a'r gogledd.

Llyfryddiaeth Ddethol

(* gweithiau arweiniol a argymhellir)

- BIRLEY, Anthony. 1979. *The People of Roman Britain*. (London: Batsford).
CASEY, P. J. 1994. *Carausius and Allectus: the British Usurpers*. (London: Batsford).
CLEARY, A. S. Esmonde. 1989. *The Ending of Roman Britain*. (London: Batsford).
CREIGHTON, John. 2006. *Britannia: the Creation of a Roman Province*. (London: Routledge).
DILL, Samuel. 1926. *Roman Society in Gaul in the Merovingian Age*. (London: Macmillan).
DUDLEY, Donald R. & WEBSTER, Graham. 1962. *The Rebellion of Boudicca*. (London: Routledge).
*FAULKNER, Neil. 2004. *The Decline and Fall of Roman Britain*. (Stroud: Tempus).
FREEMAN, Philip. 2001. *Ireland and the Classical World*. (Austin: University of Texas Press).
HANDFORD, S. A. (cyf.) 2003. *[Julius Caesar:] The Conquest of Gaul*. (Harmondsworth: Penguin). (arg. 1af 1951).
JONES, Michael E. 1996. *The End of Roman Britain*. (Ithaca NY: Cornell University Press).
MANLEY, John. 2002. *AD 43 the Roman Invasion of Britain: a Reassessment*. (Stroud: Tempus).
MILLETT, Martin. 1990. *The Romanization of Britain: an Essay in Archaeological Interpretation*. (Cambridge: CUP).
SALWAY, Peter. 1986. *Roman Britain*. (Oxford: Clarendon).
TODD, Malcolm. 1999. *Roman Britain*. (Oxford: Blackwell).
WOOLF, Greg. 1998. *Becoming Roman: the Origins of Provincial Civilization in Gaul*. (Cambridge: CUP).

Adnoddau ar y We

- 'Conquest of Gaul'. Yn < www.unrv.com/fall-republic/gaul-conquest.php >
'Gallic Wars'. Yn < http://en.wikipedia.org/wiki/Gallic_Wars >
'Romans in Gaul'. Yn < <http://lilt.ilstu.edu/drjclassics/romansin/gallia/webliography.shtm> >
'Sub-Roman Britain'. Yn < http://en.wikipedia.org/wiki/Sub-Roman_Britain >